

Abel Grimmer, The Four Seasons (Autumn), 1607.

NEDARBO SPĄSTAI LIETUVOJE – DIDŽIAUSI EUROPOJE: KADA DIRBTI PER BRANGU?

Santrauka

Pastaruosius porą metų bedarbių skaičius Lietuvoje mažėjo, tačiau ilgalaikių bedarbių skaičius augo¹. Tuo pat metu pastebimas rekordiškai aukštas laisvų darbo vietų lygis, kuris išliko net ir prasidėjus karui Ukrainoje². Tai galėjo lemti keletas aplinkybių:

a) darbuotojų ir bedarbių persikvalifikavimo ir persiorientavimo priemonės nėra kryptingos ir tinkamai įgyvendinamos; b) bedarbiai neturi pakankamai motyvacijos įsilieti į darbo rinką. Šiame darbe plačiau nagrinėjamas antrasis aspektas.

Bedarbių polinkį įsidarbinti gerai atspindi nedarbo spąstų rodiklis, kuris matuoja finansinę motyvaciją įsitraukti į darbo rinką. 2021 m. Lietuvoje nedarbo spąstai pasiekė 105 proc. Taip šis rodiklis ne tik dar labiau atitrūko nuo bendro Europos Sąjungos (ES) vidurkio (74 proc.), bet ir atsidūrė pirmoje vietoje tarp visų ES šalių³. Šimtas procentų yra ta riba, kuomet realios pajamos įsidarbinus būtų lygios gaunamoms socialinėms išmokoms. Ribą viršijus, bedarbiui neapsimoka ieškoti darbo, nes netekus bedarbio bei kitų tuo metu gaunamų socialinių išmokų, realios asmens pajamos sumažės. Tai kelią grėsmę įstrigti bedarbystėje: kuo ilgiau

¹ Oficialiosios statistikos portalas, Ilgalaikio nedarbo lygis, <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize?hash=8bda952f-c3b2-4f39-980d-92527f3b44b5#/>.

² Oficialiosios statistikos portalas, Laisvos darbo vietos, <https://osp.stat.gov.lt/informaciniai-pranesimai?articleId=10332865>.

³ Eurostat, Unemployment trap, <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tesem220/default/table?lang=en>.

žmogus yra be darbo, tuo sunkiau jam sugrįžti į darbo rinką. Tačiau nedarbo spąstai yra valdžios institucijų rankose – rodiklis kinta keičiant pajamų apmokestinimą bei socialines išmokas.

Nedarbo spąstai

Kuo aukštesni nedarbo spąstai, tuo mažiau darbuotojui patrauklu ir naudinga pradėti dirbti už galimą gauti atlyginimą. Tai santykinis rodiklis, rodantis bedarbio pajamas, gaunamas iš socialinės apsaugos sistemos, bei motyvaciją pradėti dirbti. Šis Eurostato skelbiamas rodiklis matuoja bedarbio finansinę paskatą susirasti naują darbą, jei bus prarandama nedarbo išmoka ir dalis kitų nuo pajamų priklausančių socialinių išmokų bei darbo užmokesčio dalis dėl darbuotojo mokamų valstybinio socialinio draudimo įmokų ir gyventojų pajamų mokesčio⁴. Kuo aukštesni nedarbo spąstai, tuo mažiau darbuotojui patrauklu ir naudinga pradėti dirbti už galimą gauti atlyginimą. Įprastai, kuo mažesnis žmogaus potencialus atlyginimas (atskaičius mokesčius), tuo didesnė grėsmė patekti į nedarbo spąstus.

Nedarbo spąstai skaičiuojami naudojant tris dydžius: asmens galimas neto ir bruto pajamas bei bedarbio gaunamas išmoka. Eurostato metaduomenyse pateikiama ši formulė⁵:

$$\text{Nedarbo spąstai} = 100 * \left\{ 1 - \frac{[(\text{neto pajamos dirbant}) - (\text{bedarbio gaunamos išmokos})]}{(\text{bruto atlyginimas dirbant})} \right\}$$

Esant aukštiesiems nedarbo spąstams alternatyvieji įsidarbinimo kaštai (lengvatos suteikiamos darbą praradusiems ir žemas pajamas gaunantiems asmenims, laisvas laikas, kurį galima panaudoti naudingai namų ūkio labui) yra per dideli: žmogui atrodo palankiau tiesiog gyventi iš socialinių išmokų ir nedirbti. Susiduriama ir su bendresne problema – nedirbantiems žmonėms naudingiau įsitraukti į šešėlines veiklas, taip prisiduriant prie gaunamų išmokų.

Lietuvoje nedarbo spąstai paskutinius kelerius metus gerokai viršija ES bendrą vidurkį. 2021 m. Lietuvos nedarbo spąstų rodiklis smarkiai iššovė į aukščiausią vietą tarp Europos šalių: pirmą kartą viršijo 100 proc. ir pasiekė 105 proc.⁶ ES vidurkis tais pačiais metais buvo 74 proc. Aukštesnis nei 100 proc. rodiklis signalizuoja, jog mažiausias pajamas uždirbantiems žmonėms realios gaunamos pajamos įsidarbinus gali sumažėti – tai kelią didelę ilgalaikio nedarbo riziką.

⁴ Carone, G., Indicators of Unemployment and Low-Wage Traps: Marginal Effective Tax Rates on Employment Incomes, OECD Social, Employment and Migration Working Papers, No. 18, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/137550327778>.

⁵ Eurostat, Illustrative calculation of the Unemployment Trap (UT), Netherlands, 2001, https://ec.europa.eu/eurostat/cache/metadata/Annexes/earn_net_esms_an3.pdf.

⁶ Eurostat, Unemployment trap, <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tesem220/default/table?lang=en>.

Tačiau Eurostato pateikiamas rodiklis nėra reprezentatyvus kiekvienam bedarbiui. Nedarbo spąstai kinta, priklausomai nuo potencialaus atlyginimo įsidarbinus dydžio. Įtakos nedarbo spąstams turi ir šeimos sudėtis, kadangi šeimos pajamos ir turtas, vertinant valstybės teikiamą pagalbą, paprastai yra skaičiuojami bendrai, kai kurios socialinės išmokos priklauso nuo vaikų skaičiaus.

Daugiau duomenų apie nedarbo spąstus skirtingoms grupėms yra pateikiama Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos (EBPO) statistikos duomenų bazėje, tačiau EBPO šį rodiklį vadina „dalyvavimo darbo rinkoje mokesčio rodikliu“. EBPO pateikiamas rodiklis atitinka nedarbo spąstus, kuriuos pirmuosius tris bedarbystės mėnesius patiria vienišas asmuo galintis įsidarbinti už 67 proc. vidutinio darbo užmokesčio šalies ūkyje (VDU), 2021 m. ši reikšmė siekė apie 1065 eurus, t. y. kiek daugiau nei MMA (642 eurai), bet dar nesiekiant vidutinio atlyginimo (1590 eurų). Būtent toks asmuo, pagal EBPO duomenis, Lietuvoje patiria itin didelius nedarbo spąstus⁷.

Lietuvoje nedarbo spąstai įprastai laipsniškai mažėja ilgėjant nedarbo trukmei, kadangi kas tris mėnesius nedarbo išmoka mažėja ir yra visiškai nutraukiama po devynių mėnesių nedarbo. Jau minėtam vienišam asmeniui, kurio potencialios pajamos įsidarbinus 2021 m. siekė apie 709,38 eurų „į rankas“ nuo pirmo iki trečio mėnesio nedarbo spąstai siekė 106 proc., nuo trečio iki šešto mėnesio – 98 proc., o nuo šešto iki devinto mėnesio – 90 proc. Žemiau pateikiama pagal EBPO duomenis sudaryta lentelė (1 lentelė).

1 lentelė. Vienišo asmens be vaikų nedarbo spąstų rodikliai

Vienišas asmuo be vaikų				
Nedarbo trukmė	Potencialus darbo užmokestis	MMA	67 proc. VDU	VDU
1–3 mėn.		89	106	85
3–6 mėn.		81	98	90
6–9 mėn.		74	90	82
1+ metai		49	66	59

Šaltinis – Lietuvos laisvosios rinkos institutas, 2022.

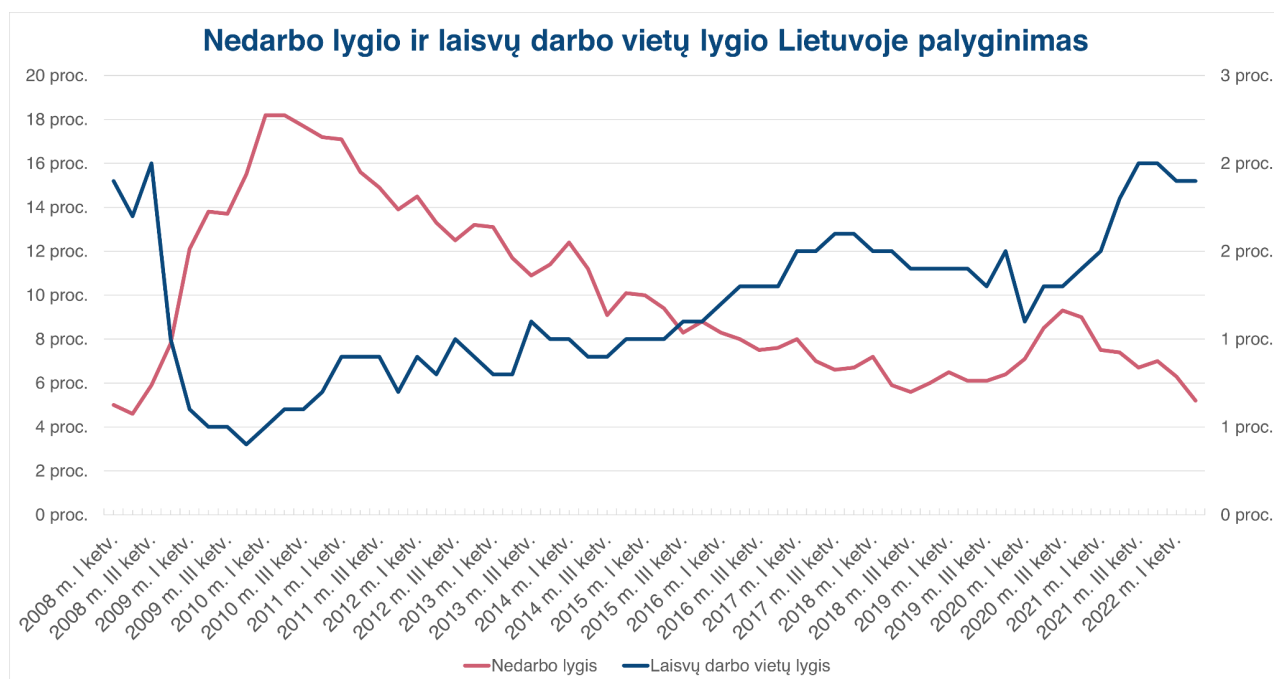
⁷ EBPO statistika, <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=PTRUB#>.

Tendencijos Lietuvos darbo rinkoje

Darbą praradę asmenys dažnai susiduria su psichologiniais sunkumais⁸, negali realizuoti savo sugebėjimų ir stokoja socialinių ryšių. Nedarbas taip pat lėtina ir šalies ekonomikos augimą, mažina žmonių pajamas bei didina valstybės išlaidas. Todėl visapusiškai svarbu, kad jis būtų tinkamai suvaldomas.

Pastaruosius kelerius metus nedarbas Lietuvoje mažėjo, tačiau lėtai, mažėjo ir ilgalaikis nedarbas. Prasidėjus pandemijai, nedarbo lygis, kuris yra išreiškiamas bedarbių ir darbo jėgos santykiu, šoktelėjo ir 2020 m. III ketv. siekė 9,3 proc. Nuo to laiko nedarbo lygis palaipsniui mažėjo ir 2021 m. III ketv. jau nukrito žemiau priešpandeminio lygio. Paskutiniiais Lietuvos Statistikos departamento duomenimis, nedarbo lygis 2022 II ketv. nukrito iki 5,2 proc. – tai žemiausias nedarbo lygis Lietuvoje nuo pasaulinės finansų krizės 2008–2009 m.

1 grafikas. Nedarbo lygio ir laisvų darbo vietų lygio Lietuvoje palyginimas

Šaltinis – Lietuvos statistikos departamentas, 2022.

Apie 5 proc. siekiantis nedarbo lygis paprastai laikomas optimaliu, vis dėlto nerimą kelia ir toliau didelis išliekantis ilgalaikių bedarbių, t. y. asmenų, ieškančių darbo vienerius metus ar ilgiau, skaičius. 2021 m. jų buvo 39,2 tūkst., tai 2,7 tūkst. arba 7,4 proc. daugiau nei 2020 m.

⁸ Krizių įveikimo centras, „Krizių įveikimo centro“ tyrimas: gali būti, kad kas trečias Žmogus Lietuvoje patiria psichologinę krizę, 2019, <https://kriziseikimas.lt/naujienos/kriziu-iveikimo-centro-tyrimas-gali-buti-kad-kas-trecias-zmogus-lietuvoje-patiria-psichologine-krize/>.

2021 m. ilgalaikiai bedarbiai sudarė 37,4 proc. visų bedarbių (8,4 proc. daugiau nei 2020 m.)⁹. Tad nors bendra nedarbo tendencija Lietuvoje gerėja, ilgalaikio nedarbo augimas signalizuoja, kad rizika žmonėms įstrigti bedarbystėje niekur nedingsta.

Ilgalaikių bedarbių išlaikymas yra našta ne tik dirbantiems. Ilgą laiką nedirbdamas žmogus praranda kompetencijas, turimus įgūdžius, socialinius ryšius, tad po ilgo laiko būna sunku grįžti į darbo rinką.

Su nedarbu taip pat susijęs ir nepatenkintas darbo jėgos poreikis. Jei jis yra didelis, bedarbystė šalyje sukelia didelius praradimus. Trūkstant darbuotojų ekonomikos augimas lėtėja, įmonės negali plėstis, sumažėja vietos ir užsienio investicijų. Laisvų darbo vietų lygis, išreiškiamas laisvų ir visų darbo vietų santykiu, Lietuvoje pastaruosius porą metų augo.

Lyginant su kaimyninėmis šalimis, laisvų darbo vietų lygis Estijoje yra panašus, o Latvijoje jis gerokai aukštesnis. Bendras ES laisvų darbo vietų lygio vidurkis taip pat visu procentiniu punktu aukštesnis nei Lietuvoje¹⁰. Tad kaimyninėse šalyse ir visoje Europoje taip pat jaučiamas darbuotojų trūkumas, o konkurencinė kova dėl darbo jėgos tik aštrės. Lietuvos ekonominė sėkmė priklauso nuo gebėjimo prisitraukti darbo jėgą iš užsienio valstybių, nuo galimybių kuo labiau įtraukti vietinius darbuotojus, taip pat tuos asmenis, kurie galėtų dirbti, bet neieško darbo (nėra laikomi darbo jėga), sugrąžinti ilgalaikius bedarbius į darbo rinką. Tad žmonių motyvacija dirbti, kurią atspindi nedarbo spąstų rodiklis, yra itin svarbi.

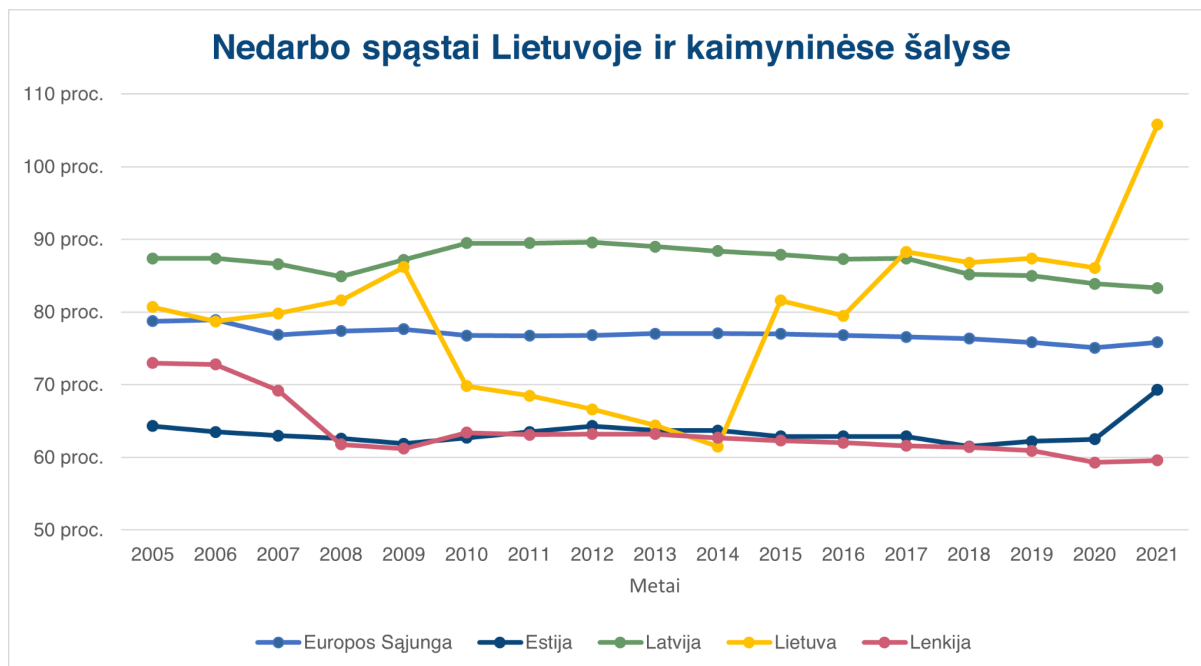
Šuolis Lietuvos nedarbo spąstų rodiklyje

Nedarbo spąstai Lietuvoje pastaruosius kelerius metus gerokai lenkia ES vidurkį. 2020 m. Eurostato duomenimis, Lietuvoje nedarbo spąstai sudarė 86,9 proc., ES vidurkis tebuvo 74,2 proc. Tad jau tada Lietuvoje bedarbio gaunamos socialinės išmokos sudarė maždaug trylika punktų daugiau bedarbio galimo atlyginimo, negu euro zonoje. Lietuvos rodiklis buvo gerokai aukštesnis ir už kaimynines Estijos ir Lenkijos šalis, atotrūkis didėjo ir nuo Latvijos.

⁹ Lietuvos Statistikos departamentas, 2022, Darbo rinka Lietuvoje (2022 m. leidimas), <https://osp.stat.gov.lt/darbo-rinka-lietuvoje-2022/uzimtumai-nedarbas-ir-laisvos-darbo-vietos/nedarbas>.

¹⁰ Eurostat, Job vacancy statistics by NACE Rev. 2 activity, occupation and NUTS 2 regions - quarterly data, https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/JVS_Q_ISCO_R2_custom_3636537/default/table?lang=en.

2 grafikas. Nedarbo spąstai Lietuvoje ir kaimyninėse šalyse

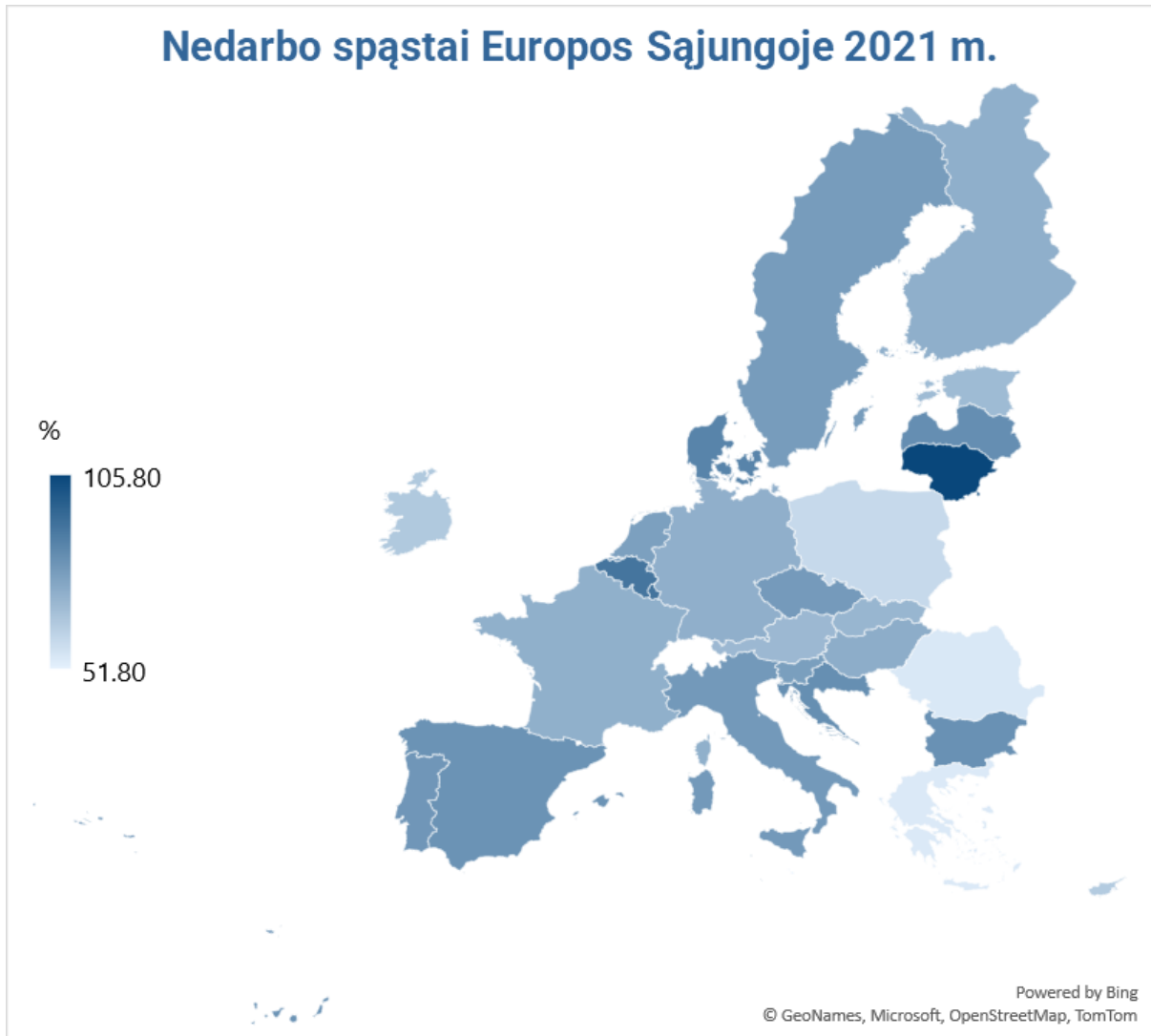

Šaltinis – Eurostat, 2022.

2021 m. šis rodiklis Lietuvoje iššoko iki 105 proc. ir ne tik dar labiau atitrūko nuo ES vidurkio, bet atsidūrė pirmoje vietoje tarp visų Europos šalių. Aukštesnė nei šimto procentų rodiklio reikšmė rodo, kad tam tikrai mažiausiais pajamas gaunantys žmonijos grupės apskritai neapsimoka įsidarbinti – jų realios gaunamos pajamos įsidarbinus ir nebegaunant bedarbio bei kitų socialinių išmokų sumažės. Pasak EBPO, kuri šį rodiklį administruoja ir teikia Eurostatui, šio rodiklio staigus išaugimas Lietuvoje yra susijęs ne su bedarbio pašalpos dydžiu, bet kitais mokesčių ir išmokų sistemos elementais, tarp kurių esminį pokytį lėmė dosnesnės būsto nuomos mokesčio dalies kompensacijos.

Lietuvoje būsto nuomos mokesčio dalies kompensacijas skiria savivaldybės. Šiai kompensacijai gauti taikomi pajamų ir nekilnojamojo turto vertės kriterijai, kurie kaip ir kompensacijų dydžiai skiriasi priklausomai nuo savivaldybės. Pavyzdžiui, asmuo, besinuomaujantis būstą Klaipėdoje, kompensaciją nuomai galėtų gauti, jei jo vidutinės pajamos neviršija 661 euro per mėnesį. Tokiu atveju šis asmuo galėtų gauti iki 64,96 euro siekiančią kompensaciją. Pradėjęs dirbti net ir už minimalų atlyginimą (730 eurų), jis šios kompensacijos netektų. Dviejų asmenų šeima Vilniuje galėtų gauti kompensaciją, jei jų bendros pajamos per mėnesį neviršija 1494,5 euro (kiek daugiau nei 2 minimalios mėnesinės algos dydžiai). Tokiu atveju ši šeima galėtų gauti iki 294,78 euro siekiančią kompensaciją. Jei ją šeima gauna, kai vienas iš šeimos narių nedirba, tai jam pradėjęs dirbti būtų peržengiamas pajamų kriterijus, ir prarandama nuomos kompensacija. Taigi būtent ši kompensacija neigiamai paveikia bedarbio motyvą dirbti.

3 grafikas. Nedarbo spąstų rodiklio 2021 m. ES žemėlapis

Šaltinis – Eurostat, 2022.

Tačiau net ir išėmus su būstu susijusią paramą iš nedarbo spąstų formulės, spąstai Lietuvoje išlieka aukšti. Vienišo asmens, kurio potencialus atlyginimas siekia 67 proc. VDU, nedarbo spąstai neįskaitant su būstu susijusios paramos pirmuosius tris mėnesius siektų 86 proc. – tai būtų ketvirtas pagal dydį rodiklis tarp EBPO šalių. Aukštesni rodikliai fiksuojami Belgijoje, Liuksemburge ir Danijoje.

2 lentelė. Vienišo asmens be vaikų nedarbo spąstų rodikliai (neįskaitant su būstu susijusios paramos)

Vienišas asmuo be vaikų (neįskaitant su būstu susijusios paramos)				
Nedarbo trukmė	Potencialus darbo užmokestis	MMA	67 proc. VDU	VDU
1–3 mėn.		89	86	85
3–6 mėn.		81	79	77
6–9 mėn.		74	71	69
1+ metai		49	47	46

Šaltinis – Lietuvos laisvosios rinkos institutas, 2022.

Motyvaciją įsidarbinti mažinantys veiksniai

Nedarbo spąstai didėja arba mažėja, keičiant vieną iš kintamųjų, įeinančių į nedarbo spąstų skaičiavimo formulę. Labiausiai nedarbo spąstų kaustoma grupė įprastai yra bedarbiai, galintys įsidarbinti už minimalią mėnesio algą (MMA). Tiek nedarbo išmoka bei kitos lengvatos ir išmokos, tiek neto bei bruto atlyginimai, gaunantiesiems MMA, yra nustatomi politiniais sprendimais. Nedarbo spąstams nemažą įtaką daro ir su pajamomis susiję mokesčiai. Būtent todėl EBPO šį rodiklį vadina dalyvavimo darbo rinkoje mokesčio rodikliu.

Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad nedarbo spąstai mažėja keliant minimalų atlyginimą. 2021 m. jis buvo padidintas nuo 607 eurų iki 642 eurų, o nuo 2022 m. MMA jau siekia 730 eurų. Nedarbo išmokos yra skaičiuojamos nuo paskutinių 30-ies mėnesių vidutinių mėnesinių draudžiamųjų pajamų, iki užpraeito mėnesio, kai bedarbis įsiregistravo Užimtumo tarnyboje. Taigi, kuo daugiau laiko nuo MMA pakėlimo praeina, tuo daugiau mėnesių nedarbo išmoka skaičiuojama nuo aukštesnės MMA, ir nedarbo išmokos taip pat kyla. Galiausiai, nedarbo spąstai grįžta į beveik tokį patį dydį ir tik iš karto po MMA pakėlimo jie būna mažesni.

Nedarbo spąstų rodiklis susitraukia sumažinus pajamų mokestinę naštą. Didinant neapmokestinamųjų pajamų dydį (NPD), priešingai nei MMA kelimo atveju, įtaka nedarbo spąstų mažėjimui būtų ilgalaikė. NPD – tai suma, iki kurios darbo užmokestis nėra apmokestinamas gyventojų pajamų mokesčiu. 2021 m. NPD siekė 400 eurų, tai lėmė, kad už MMA (642 eurų) dirbantis žmogus „į rankas“ gaudavo 468,4 eurus¹¹. Vyriausybės sprendimu

¹¹ Vyriausioji mokesčių inspekcija, Gyventojų pajamų mokestis, <https://www.vmi.lt/evmi/gyventoju-pajamu-mokestis2>.

2022 m. NPD pakeltas iki 460 eurų. Šis pokytis gali sumažinti nedarbo spąstus 4 proc., tačiau rodikliui įtakos turi ir kiti veiksniai.

Siekiant tvaraus poveikio, NPD turėtų būti susietas su MMA. Tokiu būdu sumažinus mokestinę naštą darbuotojui, nedarbo išmoka nepakiltų, tačiau dirbdamas žmogus gautų daugiau realių pajamų „į rankas“.

Aukštus nedarbo spąstus Lietuvoje lemia itin aukštas grynasis vidutinis pajamų mokesčio tarifas. Pagal EBPO duomenis, 2021 m. Lietuvoje vidutiniškai vienam darbuotojui buvo taikomas 36,5 proc. grynasis mokesčių tarifas, o EBPO vidurkis – 24,6 proc. Darbuotojo grynasis vidutinis mokesčio tarifas yra grynojo darbo pajamų mokesčio, kurį tiesiogiai moka darbuotojas, matas. Kitaip tariant, Lietuvoje vidutinės vienišo asmens gaunamos pajamos „į rankas“ sudarė 63,5 proc. bruto darbo užmokesčio, kuomet EBPO vidurkis buvo 75,4 proc.¹²

Išvados

Nedarbo spąstų situacija Lietuvoje yra daug grėsmingesnė nei ES. Pastaruosius kelerius metus nedarbo spąstai Lietuvoje buvo gerokai aukštesni nei ES vidurkis. Lietuvos rodiklio augimas 2021 m. rodo realų pavojų dar daugiau žmonių įkalinti ilgalaikėje bedarbystėje. Tai signalizuoja ne tik apie darbo rinkos neatitikimą augančios ekonomikos poreikiams, inerciją bei žmonių negebėjimą persikvalifikuoti, bet ir apie bendros darbuotojų motyvacijos dirbti trūkumą.

Nedarbo spąstų rodiklio kitimas yra valdžios rankose – ji gali keisti nuo atlyginimo sumokamus mokesčius bei nedarbo išmokų dydžius, kitų socialinės paramos išmokų dydžius ir skyrimo tvarką. Taigi žmogaus finansinė motyvacija ar demotyvacija grįžti į darbo rinką didele dalimi priklauso nuo valdžios sprendimų. Nedarbo spąstai traukiasi mažinant dirbančiajam tenkančią mokestinę naštą.

Tvarus poveikis būtų užtikrintas susiejus NPD ir MMA dydžius. NPD dydis labiausiai paliečia mažiausias pajamas uždirbančius žmones, kurie įprastai yra didžiausioje rizikoje patekti į nedarbo spąstus. Tad toks sprendimas padėtų mažinti ilgalaikį nedarbą, gerintų šalies socialinę situaciją. Be kita ko, mažesnis pajamų apmokestinimas padeda įtraukti į darbo rinką ir neaktyvius gyventojus bei žymiai sumažina motyvacijas šešėliniam darbui.

¹² EBPO, Taxing Wages 2022, <https://www.oecd.org/tax/tax-policy/taxing-wages-lithuania.pdf>.